

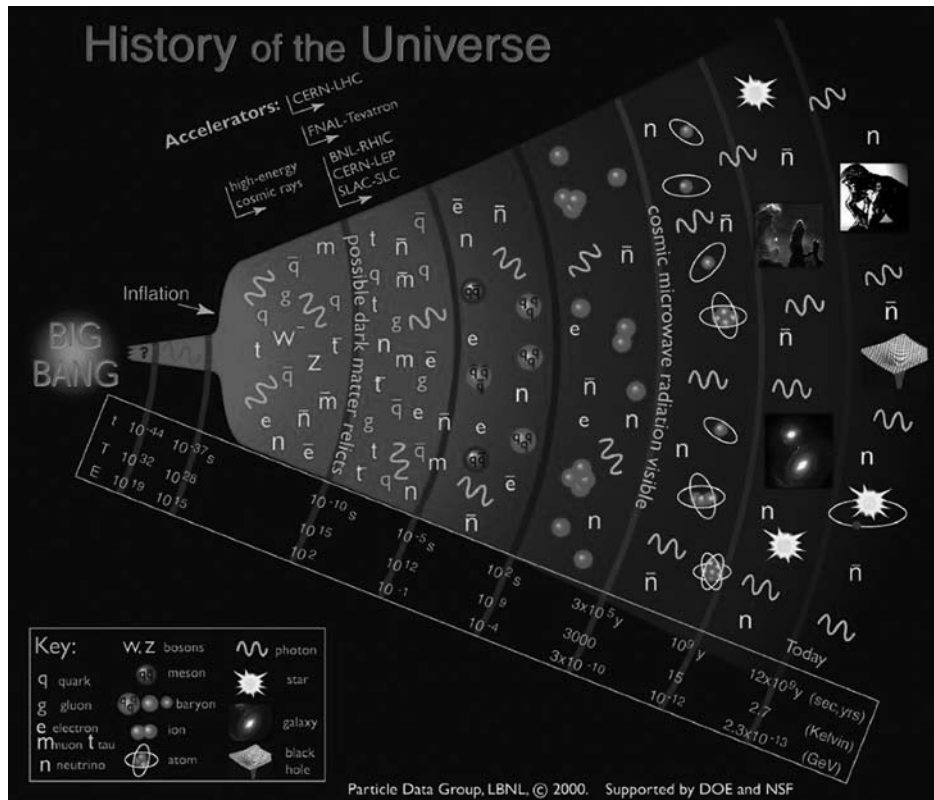
De glorie van God drukt zich ook uit in de complexiteit van de wetenschappen

De onttovering van de wereld

“In het begin schiep God de hemelen en de aarde.” Sindsdien is God nooit meer weg geweest uit zijn schepping. Althans, wanneer we de Tenach (De Hebreeuwse Bijbel) mogen geloven. De vraag is echter: hoé is God verbonden met zijn schepping? Daar zijn in de joodse geschiedenis van oudsher twee radicaal verschillende visies op: een ‘betoverde’ en een ‘onttoverde’ visie. De vraag is dus niet óf God (nog) met zijn schepping is verbonden, maar hoé? En hoe de Tenach vervolgens gelezen kan worden.

De a-rationele ‘betoverde’ joodse visie

De ‘betoverde’ joodse visie wordt vertegenwoordigd door onder meer de grote joodse denker Judah Halevi (ca. 1075-1141) in zijn boek *De Kuzari*. In dit boek schets Halevi een ‘betoverde’ kijk op de werkelijkheid. Dezelfde houding als die van Halevi zien wij bij de mystieke en kabbalistische traditie, zoals vertegenwoordigd door Nachmanides (1194-1270). Hij verbindt zijn Bijbelse commentaren aan de kabbalah. In de ‘betoverde’ wereld van Halevi en Nachmanides is men bang voor demonen en het boze oog. Het is een wereld die niet verklaard kan worden met de onveranderlijke wetten van de natuur. In deze wereld verliest zelfs de notie van ‘het wonder’ betekenis en zijn de wetten van God een ‘andere’ realiteit die weliswaar niet zichtbaar zijn voor onze zintuigen, maar die wel werkzaam zijn in de kosmos. God werkt door in die realiteit en de krachten die in die ‘tussenwereld’ leven bepalen ons lot. De mens heeft daar geen controle over. Men moet zich overgeven aan ‘autoriteiten’ (mystici) die toegang hebben tot de ‘betoverde’ werkelijkheid omdat zij in staat zijn om de correspondenties tussen God en wereld door middel van de ‘tussenwereld’ te verklaren. Dat kunnen zij niet op eigen

kracht, maar zij worden door God uitgekozen. Voor de ‘gewone mensen’ betekent dit dat zij opgeroepen worden tot een nederige levenshouding – het lot en de autoriteiten bepalen hem immers! In deze visie wordt de Tenach letterlijk gelezen en vervolgens met behulp van de ‘tussenwereld’ mystiek uitgelegd.

De rationele ‘onttoverde’ visie

De andere joodse visie vertrekt vanuit een ‘onttoverde’ wereld. Deze wereld kan wel begrepen worden door de rationele vermogens én wordt erdoor beperkt. Het is een duale wereld met twee gescheiden realiteiten: de aarde en de wereld van God. Er zijn geen intermediaire engelen, demonen, amuletten en astrologische invloeden. Er zijn geen zogenaamde ‘spirituele’ wezens die invloed op ons hebben en die we aanroepen in gebed of meditatie. De wetten van God zijn geen weergaven van een ‘andere’ wereld die niet begrepen zou kunnen worden met de normale zintuiglijke en intellectuele vermogens. De wetten van God zijn aanbevelingen voor sociale relaties, binnen de psycho-sociale werkelijkheid en zijn

van persoonlijke, pedagogische of morele betekenis. Zo begrepen is de Torah (de vijf boeken van Mozes) een oefenprogramma om een kwaliteit van leven te bereiken voor rust en vrede. Het doel is dat de mens kan doen waar hij uniek (en godgelijk) in is: haar intellectuele vermogen om de waarheid te vinden. Volgens de rabbijnse traditie van de Talmoed en de Midrash zijn de religieuze voorschriften een soort programma ter stimulering van een goede leefwijze – niet een beschrijving van een metafysische werkelijkheid. In de ‘onttoverde’ wereld wordt niets op een zilveren bord gepresenteerd, maar moet alles verkregen worden door menselijke inspanning. Het is een krachtdadige (in plaats van nederige) kijk op de religie waarin de

De Torah is een oefenprogramma om een kwaliteit van leven te bereiken voor rust en vrede.

mens verantwoordelijk is voor zijn eigen staat van ontwikkeling en dat van de wereld en de mensen om hem heen.

De ‘onttoverde’ visie wordt vertegenwoordigd door

de grote joodse denker Maimonides (1138-1244) in zijn boek *Guide to the Perplexed*. Twee moderne wetenschappers, prof. Mehahem Kellner van de Haifa Universiteit in zijn boek *Maimonides' Confrontation with Mysticism* (Oxford 2006) en prof. Rabbi David Hartman in zijn boek *Israelis and the Jewish Tradition: And Ancient People Debating its Future* (New Haven 2000) stellen Halevi en Maimonides terecht tegenover elkaar. Interessant is dat deze twee moderne filosofen sympathiseren met Maimonides. Dat doe ik ook! En dat terwijl de sympathie van het grote publiek – zowel orthodox als liberaal – veeleer sympathiseert met Halevi en de mystieke traditie. Hartman's voorkeur voor Maimonides is zijn 'wens om de Bijbelse perceptie van de geschiedenis te ontmythologiseren en een geschiedenis van Israël te ontwerpen die stevig is gebaseerd op empirische overwegingen'.

In dit artikel wil ik een schets geven van wetenschap en religie dat uitgaat van het perspectief van Maimonides en dat overeenstemt met de joodse literatuur van de Tenach, de Talmoed en de rabbijnse Midrash. Dat betekent dat ik de ogenshijnlijke betekenis (*pesjat*) van de Bijbel moet herinterpreteren. Daarmee sta ik in een lange traditie van grote wetenschappers in de rabbijnse traditie. Mijn bescheiden taak is slechts om duidelijk te maken dat deze weg een aannemelijke weg is in het jodendom. En in tegenstelling tot het 'betoverde' perspectief die wetenschap en religie ziet als tegenstelling, ziet het 'onttoverde' perspectief juist een samengaan van wetenschap en religie.

>
Omslag van de *Guide to the Perplexed*. Maimonides, 14e eeuw, Koninklijke Bibliotheek, Kopenhagen.

אשר יצא מן המדבר וישב בארץ ישראל
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה
ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה

ויהי כאשר יבא אל הארץ אשר יבטח בה

Het gangbare Bijbelse wereldbeeld

De Tenach staat bomvol beangstigende waarschuwingen tegen natuurrampen als vergelding voor het morele falen of het verbreken van het verbond met God. Direct nadat de Israëlieten zijn ontkomen aan de Egyptenaren en op zoek zijn naar water, krijgt het volk van de Heer te horen:

Als ge oprecht gehoorzaamt aan het woord van de Heer, uw God, en als gij zijn voorschriften opvolgt en zijn verordeningen onderhoudt; dan zal ik geen van die ziekten die Ik over Egypte deed komen, u treffen. Ik ben de Heer, uw geneesheer (Ec. 15:26.)

In dit citaat is er duidelijk sprake van een verband tussen de religieuze staat van de Israëlieten en de staat van de natuur. Wanneer de Israëlieten niet handelen overeenkomstig de oproep van de Heer zullen ze vatbaar worden voor allerlei ziekten. De Tenach staat hier vol mee. Zeer bekend is Deuteronomium 11:13-21:

Wanneer gij mettertijd gehoor geeft aan de geboden die Ik u heden geef ... dan zal ik uw land op tijd regen schenken ... zorg ervoor dat ge uw hart niet laat verleiden, zodat ge afdwaalt, andere goden dient en u voor hen neerbuigt, want dan zal de Heer tegen u in toorn ontsteken. Hij zal de hemel sluiten, zodat er geen regen valt ... en ge zult in korte tijd verdwenen zijn van uw heerlijke land ...

Dit vers wordt geciteerd in de joodse liturgie en wordt in de rabbijnse zegswijzen 'het aanvaarden van het juk van de geboden' (Mishna Berachot 2:2) genoemd. Deze aanmaningen veronderstellen een correspondentie tussen de goede (of slechte) werkingen van de natuur en het al dan niet navolgen van de geboden door de joden. De toestand van de natuur en die van de geest staan duidelijk in relatie tot elkaar. Deze relatie is niet exclusief voor de joden volgens de Tenach. Want ook andere volkeren krijgen er mee te maken. De profeet Jesaja (hfd. 17 e.v.) waarschuwt Damascus, de Ethiopiërs, de Egyptenaren, het volk van Elam en Tyrus op dezelfde manier:

De aarde is ontwijd door haar bewoners, zij hebben de wetten geschonden, de geboden overtreden, het eeuwige verbond (van Noach) verbroken. Daarom wordt de aarde door een vloek verteerd en boeten haar bewoners voor hun schuld ... schrik en

kuilen en strikken wachten u, bewoners van de aarde ... de aarde wankelt op haar grondvesten. De aarde splijt gapend open, de aarde schudt en suddert, de aarde wankelt gevaarlijk ... Zo zwaar weegt haar zonde dat zij valt en niet meer opstaat. (Jes. 24:4-2)

Er zijn nog vele van dergelijke apocalyptische uitspraken over 'de dag des Heren' op te sporen. Niemand, jood of niet, zal uitgesloten worden van de goddelijke rechtvaardigheid – daarover lijkt iedereen het eens te zijn. Maar ik – en de gehele rabbijnse traditie met mij – protesteer tegen een dergelijke theologie en wel om twee redenen:

1 Deze letterlijke 'betoverde' benadering van de Tenach houdt geen rekening met de onrechtvaardigheid die miljoenen op deze manier treft – zoals onschuldige kinderen. Ook houdt het geen rekening met het disproporionele van de straffen. Er wordt alleen gerekend met slachtoffers en overlevenden c.q. met zondaren en rechtvaardigen. Men kan toch niet serieus menen dat alle kwaad of goed slechts in twee categorieën verdeeld kunnen worden? Er zijn allerlei gradaties in goed en kwaad en er is ook nog zoiets als het dilemma van 'het kwaad dat op de rechtvaardigen komt en het goede op de zondaren' (*tzaddik v'ra lo, rasha v'tov lo*).

**Olam keminhago noheg:
de regelmaat van de wereldorde
is constant.**

2 De hoogmoed om precies te weten hoe een abstract concept van goddelijke rechtvaardigheid en bestraffing uitpakt bij een bepaalde gebeurtenis. Immers, voor de religieuze mens is ook het goddelijke mededogen een variabele in het kosmische evenwicht. Hoe moet men weten welke eigenschap (van God) werkt en in welke combinatie? Maimonides zegt hierover:

De waardering rekent niet met het aantal maar met de grootte van de verdiensten en de ongerechtigheden. Er kan een enkele verdienste zijn die meer telt dan vele ongerechtigheden ... en er kan een enkele ongerechtigheid zijn dat vele verdiensten teniet doet ... De waardering is overeenkomstig de kennis van de Alwetende God. Hij alleen weet hoe de verdiensten tegenover de ongerechtigheden staan (Mishneh Torah, Book I, *Laws of Repentance* 3:2)

Met andere woorden: alle spreken waarin het principe van de

goddelijke straf wordt gekoppeld aan concrete gebeurtenissen riekt volgens Maimonides naar hoogmoed.

Een alternatief: een wetenschappelijke theologie

In de rabbijnse traditie kunnen we een diepgaande lering vinden die een radicaal alternatief gezichtspunt geeft inzake de correspondentie, of beter, de afwezigheid van correspondentie tussen de werkingen van de natuur en de menselijke morele status. Dit is de theologie 'dat de regelmaat van de wereldorde constant is'. Zo vertaalt prof. Yeshayahu Leibowitz de Talmoedische Hebreeuwse formule: *olam keminhago noheg*. Letterlijk kan ook: 'De wereld volgt zijn natuurlijk loop (of gewoonte)'. Elders en met meer humor vertaalt hij het zo:

Men denkt hoger van een Schepper die een kosmos schept die goed functioneert zonder geknoei, dan dat men denkt van een Schepper die voortdurend moet lappen en plakken.

Dit perspectief, deze radicale transformatie van het letterlijk nemen van de Bijbel, ontstond uit een Talmoedische dialoog tussen de Sages en de Romeinse filosofen toen de filosofen aan de joodse ouderlingen in Rome vroegen:

'Als jullie God geen behoefte heeft aan het vereren van afgoden, waarom vernietigt Hij ze dan niet?' Zij antwoordden: 'Als het iets is waaraan de wereld geen behoefte zou hebben om te aanbidden zou Hij dat doen. Maar de mensen aanbidden de zon, de maan, de sterren en de planeten. Zou Hij het universum vernietigen vanwege onwetenden? Integendeel, de wereld streeft een natuurlijke orde na (*olam keminhago noheg*). En voor wat betreft de onwetenden die fout handelen: zij zullen rekening en verantwoording af moeten leggen...' (tractate Avoda Zara 54b).

In deze religieuze vertelling over hoe de dingen in de natuur functioneren is er sprake van vaststaande wetten die in de schepping zijn ingeprent, namelijk die van de fysica, geofysica, chemie en andere wetenschappelijke processen die door onderzoek kunnen worden gevonden. Zowel voor wat betreft de wetmatigheden van de aarde op macroniveau als op menselijk microniveau. Om dit te onderstrepen zegt de Talmoed dat het graan groeit zowel voor de eerlijke als de oneerlijke boer en vrouwen worden zwanger of ze nu netjes getrouwd zijn of overspelig. Leibowitz zegt:

Gebeurtenissen in de wereld en de regelmaat waarin ze verschijnen worden bepaald door wetten en de dingen zijn verbonden door vaststaande functionele relaties. Herkenning van de wereldorde waarin de mens bedoeld is te leven en te handelen is een diep religieus inzicht en een noodzakelijke voorwaarde voor onderwerping aan de regels van de Halakhah (de Joodse wet) en gaat in tegen het geloof in herhaalde interventies van boven.

Job en zijn vrienden,
van de Russische
schilder Ilya Repin,
1869.

In de theologie van *olam keminhago noheg* hebben de Sages de moedige stap gezet weg van de simpele formules om de gebeurtenissen te ontcijferen als een gevolg van zonde en deugd. De Sages hebben ons geholpen om te beseffen wat Job hardhandig moest leren: Gods realiteit is veel complexer dan we ons kunnen voorstellen en dat we dachten door de Bijbel letterlijk te nemen.

Er is niets nieuws onder de zon

Maimonides gebruikt dit concept van de ‘normale gang van zaken’ om de regelmatigheid van de wetenschappelijke werkingen in het universum te onderstrepen. Hij begrijpt het vers ‘er is niets nieuws onder de zon’ (Eccl. 1:9) als volgt: ‘Er vindt onder geen enkele omstandigheid een nieuwe scheppingsdaad plaats’. Voor Maimonides is deze zin:

De uitdrukking van de algemene mening van onze Sages (de Wijzen van de Talmoed) houdt een principe in dat door alle Talmoedische Sages wordt herkend en waarvan ze gebruik maken in hun argumenten ... dat de natuurlijke wetten ... hebben bestaan vanaf het begin van de schepping en dat ze volkomen volmaakt zijn ... het universum volgt vanaf [de schepping] haar regelmatige verloop. (*Guide to the Perplexed*, part II, ch.29, Friedlander transl. New York 1881, blz. 138, met kleine wijzigingen mijnerzijds)

Maimonides volgt Aristoteles in deze wetenschappelijke visie maar hij verschilt van Aristoteles waar deze van mening is dat deze processen ongeschapen en eeuwig zijn. Maimonides ziet geen tegenspraak in de (eeuwige) regelmaat van de natuurlijke processen en dat er ooit een begin is geweest in Genesis I. (*Guide to the Perplexed*, part II, ch.6, transl. blz.42) Maimonides benadrukt in tegenstelling tot de kosmologie van de eeuwig noodzakelijkheid van Aristoteles juist de ‘spontane’ en volkomen vrije scheppingsdaad (waardoor ook de menselijke vrijheid ingeschapen is). In deze zin is er geen verschil met het wetenschappelijke model van de ‘big bang’. Want ook de ‘big bang’ theorie gaat uit van een begin: ‘In den beginne was de big bang’. Ook de wetenschappelijke visie is beperkt en daardoor alleen geïnteresseerd in dat wat er na de big bang gebeurde.

Maimonides maakt korte metten met de mythische taal die zo doordringend aanwezig is in de Bijbel – het is allemaal metaforische en overdrachtelijke retoriek: ‘De Torah spreekt in de taal van de mensen’, zegt de Talmoed volgens Maimonides (*Guide*, part I, ch.26). Dat betekent dat men moet begrijpen dat de Torah is gegeven binnen een bepaalde culturele context waarin bepaalde linguïstische en mythische concepten werden gebruikt. Een van de pedagogische doelen van de traditie is juist om te ontdekken welke teksten letterlijk zijn bedoeld en welke een meer metaforische, zelfs dramatische,

maar niet wetenschappelijke betekenis hebben. Dus wanneer we de Bijbel letterlijk nemen doen we onrecht aan de wijsheid die eigen is aan de regelmaat van de kosmos zoals die is ontworpen door een wijze God.

De religieuze uitdaging

Het kan zowel bevrijdend als ontmoedigend zijn om te ontdekken dat God niet alleen op ons gericht is, maar dat Zijn glorie ook uitgedrukt is in de complexiteit en de regelmatigheid van de wetenschappen. Wanneer we ons dit realiseren kunnen we ophouden om God te analyseren en kunnen we aan het werk om Zijn wijsheid te verkennen door onderzoek te doen en wetenschappelijke studie, door maximaal gebruik te maken van onze mentale capaciteiten. In morele zin kunnen we ons afvragen wat God van ons vraagt binnen de context van

Theologie en wetenschap beginnen beide bij de Big Bang.

onze beperkte vaardigheden en binnen een bepaalde situatie. Dit is de profetische alsook rabbijnse benadering: 'Welnu dan Israël, wat verlangt de Heer uw God van u ..., vraag Mozes (Deut. 10;12, Micha 6:8). Nadat de rabbijnse Sages twee en een half jaar gedebatteerd hadden besloten ze uiteindelijk nederig dat het beter voor de mensheid zou zijn geweest wanneer ze niet geschapen was. Ze aanvaardden de ondoorgrondelijkheid van Gods wegen en concludeerden:

Maar nu dat de mens geschapen is, laat hem zijn daden in het verleden onderzoeken en laat hem zijn toekomstige daden bestuderen. (tractaat Erubin 13b)

Met andere woorden, laten we ons richten op ons gedrag en onze moraliteit teneinde te participeren op de fouten in het verleden om toekomstige fouten te voorkomen (Tractatus Erubin 13b) in plaats van te proberen te begrijpen wat ons niet gegeven is te begrijpen, namelijk het begin voor het begin! ♦

Rabbi Dr. Tzvi Marx schreef *Disability in Jewish Law* (Routledge 2002) en publiceert in Nederland over het jodendom sinds 1996. Hij was directeur van het Shalom Hartman Instituut (Jeruzalem) en is directeur van de Folkertsma Stichting voor Talmudica (Hilversum).